

ישראל קולת: התארגנות היישוב וגיבוש תודעתו הלאומית עד לנחלת העולם הראשונה

במעמדו של היישוב היהודי בארץ-ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה אפשר לציין פאראדוקס אחד: היישוב שימש מרכז ליהדות המסורתית, לחברות ולגדיבים מארצות האמנציפציה ולתנועה הלאומית היהודית, ועם זאת היה זה הקיבוץ היהודי המפולג ביותר. לא זו בלבד שהוא לא הצליח להקים מסגרת מאוחדת בהיקף ארצי, גם אחדותן של הקהילות המקומיות לא הושגה אלא לאחר קשיים מרובים, ובירושלים לא הושגה כלל.¹

הפאראדוקס בלט לא רק במבנה החברתי-הפנימי אלא גם במעמד המדינה-החיצוני של היישוב. היישוב בארץ-ישראל היה ריכוז-אוכלוסים ניכר למדי: היהודים מנו 80–90 אלף נפש בתוך אוכלוסיה כוללת של 600 עד 700 אלף נפש. יהודים היו אפוא כ-14% מיישובה של הארץ, והיה זה האחוז הגדול ביותר של יהודים בארץ כלשהי. החלוקה האדמיניסטרטיבית של הממלכה העות'מאנית הגדילה את משקל ריכוזם של היהודים: הם היוו כרבע האוכלוסיה בסנג'ק ירושלים, והם יצרו ריכוז ניכר בערי פנים-הארץ—ירושלים, טבריה וצפת. שיעורם היחסי היה קטן יותר בערי-החוץ. היהודים מנו 45 אלף נפש מאוכלוסיה של 80 אלף בירושלים, 5000 באוכלוסיה של 8 אלפים בטבריה, 7 אלפים מ-15 אלף בצפת, 12 אלף מ-50 אלף ביפו, שלוש-אלפים מכלל 20 אלף בחיפה.²

על אף ריכוז זה של אוכלוסים דל היה משקלו המדיני של היישוב בעת התפתחותם של מוסדות השלטון-העצמי החבלי בממלכה, וזאת מחמת מיעוט מספרם של בעלי אזרחות עות'מאנית וחוסר ארגון מקיף שידאג לייצוגם המדיני של היהודים.

גורמים שונים קראו תגר על פילוגו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. בעלי הכרה לאומית מקרב העולים מאירופה והיהדות הספרדית ראו בחלוקה העדתית אות להתגברותם של זיקות ואינטרסים חלקיים על תודעת האחדות היהודית הכוללת; משכילים צעירים שגדלו בארץ תלו בפילוג בין היהודים את קולר החמצתו של הסיכוי לנצל את אפשרויות הייצוג בעירויות, בבתי-המשפט וכד' שאותן העניק המשטר העות'מאני עוד לפני 1908. הציונים ה"מעשיים", שהחשיבו יצירת עובדות בארץ יותר מפעולה דיפלומטית, ראו בארגונו של היישוב דרך להגביר את יכולתו לפעולה כלכלית עצמאית כמו גם לפתח בו כשרון להנהלה-עצמית. חלקם חששו, אמנם, כמו שחששו עסקנים מקומיים ותיקים, מארגון מקיף ופומבי העלול לעורר את חשד הממשלה והתושבים. אף הברון רוטשילד ופקידותו היו שותפים למגמה של פעולה חשאית ומצניעת-לכת.

על אף הנתונים והדחפים שקידמו התארגנות יהודית בארץ לפני 1914 היה הפילוג

כה מעורה באפיו החברתי של היישוב עד שאי־אפשר היה להתגבר עליו מכוח ההתפתחות האימננטית של היישוב; הדחפים החיצוניים הקשורים במאורעות שהתחוללו בממלכה העותמאנית ובשינויים התחוקתיים בתוכה מאז 1908 החלו לקדם התארגנות כוללת של היישוב. ב־1914 לא הגיע תהליך זה לתכליתו. כמו איחודים חלקיים בלבד. אף לאחר מלחמת־העולם הראשונה היה המבנה החברתי של היישוב בעוכרי ארגונו הפוליטי והמפלגות הן שהתגבשו מתוך היענות לאתגר החיצוני בשנות ה־20 וה־30.

המסגרת התחוקתית של הממלכה העותמאנית עודדה מלכתחילה אחדות יהודית מקיפה. המשטר הכיר ב"מילת" יהודי כחידה במסגרת הממלכה וחוקת המילת משנת 1865 הקנתה סמכויות שיפוט נרחבות למדי לרשויות הרבניות. ה"חכם־באשי" ייצג את היהודים בפני השלטונות בעניינים רבים כולל ענייני בטחון אישי. אבל מסגרת המילת לא איחדה את היהודים בארץ. היא חלה, כמובן, רק על הנתינים העותמאנים ואילו רובם הגדול של היהודים שבאו במחצית המאה הי"ט מאירופה לא קיבלו עליהם את הנתינות הזאת. השלטונות הוסיפו, אפוא, לראות בעדה הספר־רדית את העדה המופרת. רק היא היתה, להלכה, בעלת סמכות ממשלתית וכל יתר ההתאגדויות היהודיות היו וולונטריות.

על הגבלה זו של המסגרת החוקית של מילת לנתינים העותמאנים ולעדה הספרדית נוספה העובדה שהמילת היהודי לא היה מוגבל לארץ־ישראל בלבד. אמנם משנת 1840 היה "הראשון לציון" של ירושלים חכם־באשי ומשנת 1911 היה הרב עזריאל בעל מעמד של חכם באשי של יפו. אולם מסגרת המילת הקיפה את כל יהודי הממלכה ובמסגרת זו היו בני הקהילות של ארץ־ישראל גורם מיצער במספר ובמשקל מדיני לעומת בני קהילות קושטא וסלוניקי; בני קהילות יפו וירושלים השתתפו אמנם בגוף הבוחר למוסדות המילת אולם מספר הבוחרים שהעמידו היה קטן ביותר.

רובם המכריע של היהודים שבאו לארץ־ישראל לפני 1882 ולאחריה הוסיפו, כאמור, להחזיק בנתינות של ארצות־מוצאם או אף אימצו להם הגנה קונסולרית כאן; הם הרגישו יתר־בטחון בהגנת הקונסולים הזרים ואף שמחו להיפטר מחובות שחלו על נתינים עותמאניים. ב־1908, עוד לפני המהפכה, נעשה ניסיון—בעקבות קטטה בין יהודים לערבים ביפו—לארגן את כל היהודים הרוסים באגודה אחת.³ היהודים עלו־לים היו להתפלג לעדות־חסות שונות של קונסולים שונים.

קווי ההתפלגות של היישוב היהודי העירוני רבים היו ושונים. היהודים התפלגו לפי מוצאם, לשון הדיבור היומיומי (אידיש או לאדינו), בתי־הדין שלהם ונוסחי התפילה לעדות שונות. הספרדים קיימו "כוללות" אחת שהקיפה תחילה את כל המוסדות של בני "עדות־המזרח". כוללות זו החלה להתפלג כאשר גדלו הריכוזים של יוצאי ארצות־מזרח מסוימות.

עדות המזרח התפלגו מן הספרדים מבחינת בתי־הדין ובתי־הכנסת, גם כאשר הוסיפו לתמוך במוסדות הצדקה שלהם. עוד במאה הי"ט התפלגו מן העדה ספרדית המוגר־

בים יוצאי צפון-אפריקה, וכן הבוכארים והגורגים יוצאי גרוזיה. ב־1907 התפלגו גם התימנים וקבעו בית־דין לעצמם. אף שגם הם היו נתיני הממלכה. האשכנזים היו מחולקים ל"כוללים" שהתארגנו לפי מקומות המוצא ומקורות התמיכה. פילוג זה לפי כוללים נחתך על־ידי פילוג אחר—בין "חסידים" ל"פרושים".

ב־1866 הוקם הוועד הכללי לעדת האשכנזים, שהיה מעין רשות כוללת מעל לכוללים הבודדים ודאג לצרכים הכלליים. החל משנת 1908 מנסים לראות בוועד־כללי זה גרעין להתארגנות כוללת של היישוב היהודי בירושלים. האשכנזים היו למעלה ממחציתו של יישוב זה ולהתארגנותם היתה איפות משמעות יישובית כללית. הוועד הכללי כונה בשם "כנסת־ישראל" וייצג את העדה בכללה גם בפני השלטונות.

פילוג רבגוני זה בו נתערבו הרגשות קירבה שבמוצא ובמנהג עם אינטרסים חמריים חזקים מנע את יצירתה של קהילה מאוחדת; הזיקה לעדה היתה חזקה מן הזיקה האישית לכלל יהודי בארץ־ישראל, וכל העדות לא מצאו לשון־הידברות. התפלגות זו מנעה את ליכודו של היישוב היהודי העירוני הן בארבע ערי־הקודש—ירושלים, חברון, טבריה וצפת—והן בקהילות החדשות.

ב

"היישוב החדש" נשא עמו רעיונות של אחדות לאומית, אולם מבחינה ארגונית היה אף הוא חסר ליכוד מראשיתו.

ההתישבות החדשה לא היתה מעשה־ידי של ארגון כללי ובעל תכנית⁴ היישובים הראשונים נוסדו על־ידי אגודות ופרטים. היה אמנם קשר בין המתישבים מרומניה לבין הוועד המרכזי לאגודות יישוב ארץ־ישראל שנוסד בראשית 1882, והמתישבים מרוסיה קשורים היו לאגודות ולאישים ברוסיה עד להתארגנות "אגודת משה מוני־טיפירוי" ב־1884, גוף שריכז את חובבי־ציון והחל לשמש רשות מוסרית למתישבים החדשים.⁵

אולם גופים אלה מלכתחילה לא התוו תכנית חברתית כוללת כשם שנטולים היו תכנית כלכלית מעשית. הם לא חישבו את דרך ארגונו של היישוב החדש ואת יחסו לממשלה, לאוכלוסיה המקומית וליישוב היהודי הקיים. היה להם מושג ברור יותר ביחס למבנה החברתי של המושבה הבודדת, כפי שהדברים משתקפים בתקנוני המושבות.

גם הארגון הראשון שניסו העולים החדשים ליסד ב־1882, "ועד חלוצי יסוד־המעלה", נועד רק לרכז את רכישות הקרקע ולארגן את החיים החברתיים במושבה המתחילה ולא לקבוע אוריינטציות מקיפות יותר. ארגון זה לא האריך ימים ועם הפסקת העליה הושם לו קץ.

רק מכלל התנהגותם של המתישבים אפשר ללמוד על עקרונות שהנחו אותם. המושבות הראשונות לא רצו מן־הסתם בקבלת הנתינות העותומאנית. חרף נסיונות להשתדל אצל השולטן למען התישבות יהודית בארץ־ישראל, ראו המתישבים יתר־בטחון לעצמם בהגנת הקונסולים.

מבחינה טריטוריאלית לא קבעו להם המתיישבים כלל של היפרדות מן היישוב הערבי הקיים והמושבה ראש־פינה אף נוסדה בצד הכפר הערבי ג'עוני וביקשה להסתייע בו.⁶ מבחינה חברתית ברור היה כי כאן עדה יהודית נפרדת—חבר העדה רשאי להיות יהודי בלבד, ותקנות המושבות אף קבעו מידה של צביון יהודי־מסורתי לחיים במושבה. ברור היה כי מפעל ההתיישבות מחייב מידה רבה של ליכוד חברתי, ליכוד מרחיק־לכת מזה של קהילה יהודית דתית. ההתארגנות במושבה היתה על בסיס וולונטרי, אולם עצם תנאי ההתיישבות גרמו תלות רבה של הפרט בכלל ואיפשרו לציבור לכפות את מרותו עם הפרט. עם זאת היו התקנות של המושבות שנוסחו בראשית ההתיישבות הלכה בלבד עד ראשית המאה שהרי מטעמים כלכליים נאלצו רוב המושבות לחסות בצל הברון רוטשילד ופקידיו ועצמאותן החברתית ניטלה מהן עד סוף שנות ה־90.

נסיגות של התיישבות יהודים בודדים בכפרים ערביים (כמו משפחת יעקב שרתוק בעין־סיניה) או של התיישבות יהודים בודדים באחוזות גדולות (כמו נסיון ראובן לרר בוואדי־חנין) לא עלו יפה מחמת הצורך בעדה לשם קיומם של חיי ציבור ושירותי חינוך.⁷ המושבות אף לא אמרו להיבדל מן היישוב היהודי הישן בערים, היפוכו של דבר—הן נזקקו לשירותיו, הן נזקקו לשיפוט הרבני לפחות עד שהוקם בית־משפט־השלום העברי ביפו ב־1909. והן נזקקו לשירותי הבריאות של היישוב הישן.

העולים הראשונים נעזרו באנשי היישוב הישן ברכישת הקרקעות להתיישבות, אולם גם הסתייגו מהם וממחלוקותיהם. ז.ד. לבונטין נמנע במכוון מלהתקשר עם אנשי ירושלים, ואף עם אנשי חברת "תחית ישראל" שביקשו לרכוש קרקע להתיישבות יהודית; רבים מאנשי היישוב ביקרו, לעומת זאת, את גל העליה הלא־מאורגן והלא־מחושב של 1882—ולא מטעמים ערפיים בלבד.

מחשבה כוללת יותר על היישוב בכללו אנו מוצאים בעת ביקורו של זאב קלונימוס ויסוצקי, שליחם של חובבי־ציון לארץ־ישראל ב־1885.⁸

בביקורו זה הראשון ברור היה לוויסוצקי כי היישוב הקיים בארץ עולה בכמותו ואף במשקלו המדיני והכלכלי על קומץ המתיישבים בגל העליה החדש וכי חובה על אנשי חובבי־ציון לדאוג לפיתוח הכלכלי כמו גם לארגונו החברתי. הוא נתן דעתו על איחודן של העדות השונות וראה חשיבות בסיועה של העדה הספרדית להתיישבות מהייתה מעורה בארץ ומקורבת לרשות. אליעזר בן־יהודה ראה באחדות העדות את האות להתגברות הלאומיות וההכשרה המדינית.

אמנם ויסוצקי נזהר עם זאת שלא לקבוע את הוועד הפועל של חובבי־ציון בירושלים, מרכזו של היישוב היהודי הקיים, והעדיף עליה את יפו; נציגות זו של חובבי־ציון עמדה להיעשות מקום כינוס כלשהו לעסקני היישוב החדש.

הרעיון של אחדות העדות, שנועד למנוע לפחות את הפיצול הקהילתי של האוכלוסיה היהודית בערים, לא התגשם לפני 1908. משכילים וסוחרים מקרב היישוב הצליחו לכל היותר בהקמת קבוצת־זומה קטנות בערים לצורך מילוי תפקידים ציבוריים. כך הקים שמעון רוקח את "בני ציון" ואת "עזרת ישראל" ביפו ב־1887; בסוף

שנות ה־80 ובראשית שנות ה־90 כמו בירושלים וביפו קבוצות שפעלו גם הן למען אחדות קהילתית ואספקת שירותים.

בסוף שנות ה־90 נוצרה בירושלים קבוצת "בני ישראל" למען אחדות העדות; בשנת תרס"ד נוצרה "אגודת צעירי ירושלים", שניסתה אף היא את כוחה בהתגברות על הפילוג העדתי. במאוחר יותר נוסדה אגודת "בני יהודה" לקידומו הכלכלי של היישוב. כוחן של קבוצות צעירים משכילים—סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים—לא היה רב. הן חשבו במונחים של אחדות יהודית בניגוד לפילוג העדתי וסמכו על מוסדות השלטון הנבחרים לעומת השתדלות ושוחד.

ב־1893 הצליחו להקים קהילה מאוחדת לאשכנזים ולספרדים ביפו "ולא יהיה עוד שם זכר לאשכנזי ולספרדי רק שם יהודי בלי שום לוויו בכלל ולפעול לטובת העדה כולה". כשפה המדוברת בוועד נקבעה העברית. אולם הקהילה התפלגה והוקמה שוב רק ב־1909.

הקבוצות של סוחרים ומשכילים שנאספו ביפו היו קצתן מיוצאי היישוב הישן וקצתן מבני היישוב החדש. הן יזמו הקמתן של שכונות־מגורים חדשות כגון נווה־צדק ונווה־שלום מתוך שיקול כלכלי וחברתי. הן ביקשו להימנע משכר־הדירה העולה ביפו ולעצב צביון תרבותי מיוחד של שכונה יהודית; עדיין נעדרים כאן השיקולים של מעין אוטרקיה כלכלית להימנעות עקרונית מהזרמת דמי־שכירות לבעלי־דירות ערביים, כפי שהיו הדברים אחרי־כן בעת הקמתה של "אחוזת־בית", אף אין כאן רצון להיבדל מעל העדה היהודית היפואית, שאף הוא מופיע בעת ייסודה של תל־אביב. נהפוך הוא: מיסדי "נווה־צדק" ו"נווה־שלום" היו פעילים בשירותיה של העדה ביפו ובהקמת קהילה.

אפשר לומר שכאן לפנינו מעין צורת־מעבר מן החברה המסורתית—שבה העדות הדתיות גרות בשכונות נפרדות ומקיימות ארגונים נפרדים המוגדרים בחוק—אל החברה הלאומית העתידה להתהוות והמקפידה מדעת על ייחוד תרבותי וכלכלי. השכונות הגרמניות היו אף הן, אגב, גורם ממריץ במעבר מן השלב האחד למשנהו. לא נמצא פורום משותף לדיון בשאלות הכלליות של היישוב בארץ; גם בשנות ה־90 נזכרו בעתונות ושימשו דחף לפעילותם של פרטים בעלי־יומה ושל אגודות קטנות; הוועד־הפועל של חובבי־ציון, זו "החברה לתמיכת יהודים עובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובארץ־ישראל", שימש מאז 1890 גורם מכנס לדיון אם גם חסר סמכות לחייב וכוח לבצע. במחיצתו התכנסו אנשי המושבות והאגודות, פועלים ועסקנים. הגורם החזק ביותר ביישוב משנת 1883 ועד 1900 היתה הפקידות של הברון רוטשילד, שפעלה על־פי שיקוליה־היא ולא נזקקה לדיונים ציבוריים ולתנועות ציבוריות. גם היא ניסתה, כמידת השפעתה, להביא לאיחודן של העדות בערים—הועלתה תרס.

תנועת חיבת־ציון מלכתחילה לא הצליחה להקים אחדות בין העדות השונות, ולעומת זה חוללה פילוג בין יישוב ישן לחדש. פילוג זה לא התבלט עדיין בשנות ה־80 ככל שעתידי היה להתבלט בשנות ה־90.⁹ רעיון ההתיישבות ("רעיון היישוב" בלשון בני התקופה) היה שאלת־מחלוקת ביישוב הישן עצמו ואפשר היה לשער כי חלק מאנשי

היישוב הישן יתנו ידם להתישבות החדשה; הבכורה שניתנה לרעיון החדש על פני המחלוקות בין "חרדים" ל"משכילים" באירופה נתנה מקום לתקוה כי ישיב לב חדשנים על חרדים. אליעזר בן־יהודה, למשל, תבע עוד לפני העליה ההמונית לדחות את המחלוקות עם ממוני החלוקה מפני "תחיית ישראל". הרכבה של תנועת חיבת־ציון עצמה, שרבים היו בה החרדים, נתן מקום להערכה כי יושפן שלום ביישוב הארצי־ישראלי מתוך קיום־צוות והתפייסות בין עדה לומדת ומתפללת שקיומה על ה"חלוקה" לבין עדה יצרנית של מתישבים ופעילי־כלכלה בערים. יישוב יהודי קרקעי בארץ־ישראל יחדש את היהדות המסורתית ושומרת־המצוות באירופה כשם שיישוב של חיי־קודש שימש לה מרכז וסמל.

עצם ההבחנה בין "יישוב ישן" ל"יישוב חדש" אינה קלה ויש בה יסודות של הוזהות אידיאולוגית ולא רק של מציאות ממשית. אנשי היישוב החדש ראו באנשי הישן מקבלי־חלוקה בלתי־יצרנים—אולם חלק נכבד מהם התפרנס ממלאכות יצרניות. ואילו ביישוב החדש היו לא מעט שומרי־מצוות חרדים, מהם שאף התנגדו לבתי־הספר החדשים שנחשבו סימנו המובהק של היישוב החדש. ואילו בני העדה הספר־דית אין להכלילם לא בזה ולא בזה.

לדיוקו של דבר, יכולים אנו לדבר על היישוב הישן במידה שייצג אותו ועד־הכוללים שהוקם ב־1866 ונחשב מיצג את העדה האשכנזית, ויכולים אנו לדבר על "היישוב החדש" במידה שייצג אותו הוועד־הפועל של חובבי־ציון, שנציגותו החלה לפעול מעת ביקורו של ויסוצקי בארץ־ישראל ב־1885 ואילו הוא עצמו החל בפעולתו רשמית ב־1890, עם אישור חובבי־ציון על־ידי הממשלה הרוסית כ"חברה לתמיכת יהודים עובדי־אדמה ובעלי־מלאכה בסוריה ובא"י" וכאשר התיצב זאב טיומקין בראש הוועד.

היחסים בין שני גורמים אלה היו רצופי נפתולים. בשנת תרמ"ה (1885) נתפרסם ה"קול מהיכל" אשר גינה את רעיון ההתישבות החקלאית, הראה את כשלונותיו בהגשמה ורומם לעומתו את חייו ופעילותו של היישוב הקיים. שנת השמיטה תרמ"ט (1888/9) עוררה מחלוקת חריפה בין החרדים הקיצונים למתירים.

בשנת תר"ן (1890) התחייבו אנשי משלחת ("שיירה") של חובבי־ציון ובראשם הרב יימואל מוהילבר שלא להפריע לקופת רבי מאיר בעל־הנס. וכנגד זאת התחייבו ראשי הפוללים האשכנזים לעזור "לרעיון היישוב".

היחסים שבו והורעו עקב המחלוקת בשאלות החינוך החדש בערים ובמושבות ועקב הסיכסוכים בקרב "בני־משה". פרישתו של יחיאל־מיכל פינס מן הוועד־הפועל של חובבי־ציון והתקרבותו לחוגים של ועד־הכוללים מעידה על הקרע המתרחב והולך—אולם גם על הקשר הקיים בין שני הגורמים ועל המעבר מן האחד למשנהו. התגבשות האופי החברתי של המושבות החדשות במהלך התפתחותן הגביר את המרחק בין שני הגורמים. בילוי של צעירים וצעירות יחדיו היה נהוג ברחובות ובראשון־לציון אך נחשב "חילול־השם" בפתח־תקוה; חמורה היתה השאלה של

הצגת מחזות מן הרפרטואר הציוני, הרוסי, ואף האירופי. החרדים ראו בכך "התיור" נות" מחודשת בקרב היישוב שנועד להבטיח את יראת-אלהים המתערערת בפזורה. גורם נוסף במחלוקת בין חוגי חובבי-ציון ליישוב הישן היה ההתקפה המתמדת של עתוני בן-יהודה על הפילוג בין ספרדים לאשכנזים. פילוג שעשה פלסתר כל רעיון של אחדות לאומית. האשכנזים ראו בכך התנפלות ליתרונותיהם הכלכליים והתערבות מבחזך בסדרי עדתם.

בשנת תרנ"ד (1894) הגיעו הדברים לכלל משבר חמור בגלל ההלשנה של אנשי היישוב הישן על בן-יהודה שהוא מסית למרד בשלטון התורכי, דבר שהביא למאסרו ולפולמוס חריף בארץ ובתפוצות בין תומכי שני ה"יישובים". אולם כבר בשנת תרנ"ה (1895) החלה הידברות מחודשת. שני הצדדים חששו שמא תבאיש המחלוקת את ריחה של ארץ-ישראל בציבור היהודי. מכוח ענין משותף זה הגיעו שני הצדדים להסכם, שהיה הסכם "אי-התקפה" בלבד אולם היתה בו הכרה הדדית של כל צד בזכות קיומו של האחר ונכונות לקיום-צוות. בבחינות מסוימות היו נקודות-קירבה שחצו את קווי המחלוקת: התנגדות היישוב הישן לברון רוטשילד, ודאגתם של אחדים מדובריו (כגון י.ד. פרומקין, בעל "החבצלת") לפועלים, תאמו עמדות שהתגבשו ביישוב החדש בתחילת המאה.

חלקים של היישוב הישן השתתפו גם ב"כנסיה היישובית" בזכרון-יעקב ב-1903 והוסיפו להשתתף ולפעול ב"הסתדרות הארצישראלית"—יחיאל-מיכל פינס שב לזמן-מה לפעולה במסגרת זו.

העליה שהחלה לבוא לארץ-ישראל בראשית המאה חיוקה את הצביון החפשי של היישוב, ומבחינה זו כאילו הרחיקה שני יישובים אלה. אולם כפי שנראה גרמה התגובה הפוליטית על מהפכת 1908 התקרבות מחודשת, המשבר הכלכלי ביישוב הישן ב-1911—1910 אף עודד מנהיגים ביישוב החדש לפעול למענו.

משקלו הכמותי של היישוב הישן הקנה לו ערך לאומי אובייקטיבי מעת שנערכו בחירות למוסדות ממלכתיים אחרי 1908; מצד שני, הרתיע צביונו החרדי והחברתי, היישוב החדש נקלע בין הכרה בערכו של היישוב הישן לחשש מפני הרחבת השפעתו.

ג

לאחר חידוש התחוקה ב-1908 והעלייה בחשיבות כוחה המספרי של העדה בבחירות הכירו אנשי היישוב החדש כי הפילוג הוא בעוכרי מעמדם המדיני; אף אנשי היישוב הישן החלו להבחין כי במצב המדיני בארץ עדיפה עדה גדולה ומלוכדת על עדה קטנה ומפוצלת. אולם, כפי שעוד נראה, לא די היה בהכרות אלו לגשר על ההבדלים הגדולים בין הגופים הארגוניים השונים.

הפעילות המדינית במוסדות הממלכה שהיתה גורם נכבד בעידוד ארגונו הכולל של היישוב בתקופה שמאו 1908 מילאה תפקיד מוגבל למדי בענין זה קודם למהפכת התורכים הצעירים.

אמנם עוד במחצית השניה של שנות ה-90 הפנה א. מ. לונץ ב"לוח ארץ-ישראל" של אותה תשומת-לבו של הציבור היהודי לאפשרויות המדיניות שאין הוא מנצל. בגלל פילוגם של היהודים לעדות נפרדות אין החכם-באשי יכול ליצג את כולם; השלטונות מכירים בספרדים ובאשכנזים כעדות נפרדות לשלל אחת מוכתר משלה. אף את הזכות להושיב נבחרים במג'ליסים (המועצות המינהליות והנבחרות) אין היהודים מנצלים.

כדומה לכך כתב סופרו של "השילוח" ב-1897 (מד"ד, הוא יהודה גרזובסקי) כי חוסר ליכודם של יהודי יפו הוא בעזכריהם; בעוד "שלל עדה בתוגרמה הזכות לשלוח נבחר אחד לבית-המשפט ואחד לבית מועצת-העיר, לבחור לה חכם-באשי העומד מצדה לפני הממשלה ודורש משפט בניה, וכיפו אין מאומה מכל אלה".¹⁹ ככל שגדלה ביישוב שכבה של משכילים גידולי הארץ יודעי תורכית וערבית כך הושם לב יותר לאפשרויות המדיניות שאינן מנוצלות; אף המגע של המתישבים החדשים עם הממשלה העמיד אותם על הצורך בייצוג יהודי נאות שאינו מסתמך רק על ההשפעה המדינית של הברון רוטשילד או ה"אליאנס" ועל השוחד. מאיר דיזנגוף ריכו סביבו קבוצת עסקנים מעדות שונות ויסד ועד שנועד למנוע סמוך לפני המהפכה של 1908 והשתתפו בו, מלבד דיזנגוף, גם רוקח, ספיר, ילין, אייזנברג וי. ד. דרורי (בר-דרורא).

התביעה להבטחת הזכויות על-ידי פעילות במוסדות המיצגים את האוכלוסיה שהת-קיימו בממלכה היתה בבחינת חידוש. בייחוד כשנשמעה מפי אנשי היישוב החדש. דרכי הפעולה המקובלות כלפי הממשלה היו הצינורות החוקיים המסורתיים; על-ידי החכם-באשי, שייצג רשמית את העדה היהודית והיה בעל מעמד במועצה האד-מיניסטרטיבית (המג'לס אידארה); ועל-ידי מקורבים לרשות שהפעילו אמצעי-שיכנוע ונוקקו לשוחד. כל אלה לא סמכו על פעולה ציבורית יהודית ועל ייצוג במוסדות ציבוריים אלא על ייצוג רשמי ופעולה חשאית.

היישוב החדש הירבה להסתמך על קשר עם הקונסולים של מדינות אירופה בשאלות בטחון, רכישות קרקע, בנין בתים וכד'; הפקידות של הברון, ולאחר-מכן של יק"א, יכלה להפעיל באמצעות משרד-החוץ הצרפתי השפעה על השלטונות המרכזיים והמקומיים, ועובדה זו כשלעצמה הקנתה. בייחוד לפקידי הברון, מעמד נכבד אצל השלטונות המקומיים.

מנקודת-הראות של הרשויות שניהלו את היישוב היתה פעילותו של הרצל פומביות ויומרה חסרת-אחריות הגורמת אך נזק ליישוב הקיים—הלך-רוח שאפשר להבינו על רקע השלטון המוחלט והחדשני של עבד אל-חמיד. צמיחתו הפנימית של היישוב הנביטה ארגונים ציבוריים גלויים עוד לפני השינוי במשטר העותומאני ב-1908. הנסיון לארגון היישוב ב-1903 והתהוותן של מפלגות-הפעלים ב-6—1905 הקדימו את השינוי בהלך-הרוחות בארץ כולה. ארגונים אלה לא קמו מתוך התנאים המדיניים של הארץ גופה, אולם השינוי שחל במסיבות נתן לקיומם צידוק שלאחר-מעשה. הנסיון הראשון לאחד את כל היישוב בארץ-ישראל נעשה ב-1903, לא מתוך הכרת

צורך מדיני חיצוני ולא מצד היישוב המסורתי. היה זה נסיון שצמח מתוך המשבר הכלכלי החברתי שעבר על היישוב עם העברת המינהל מידי הברון רוטשילד לידי י"א ב־1900. האיכרים במושבות נפגעו מן ההעברה שבוצעה בלי לשאול את פיהם והם הציעו אלטרנטיבה של ניהול־עצמי תחת פיקוח פקידותי. עקרון זה של התאגדות־עצמית, לו הטיף בייחוד אחד־העם, הועבר מן היישוב החקלאי והוחל על היישוב בכללו, על כל שכבותיו. כך הוקמו ב־1900 ארגונים של בעלי־מלאכה ושל פועלים. ארגון הקבוצות המקצועיות, העדות והקהילות המקומיות נועד למנוע את התמוטטותו של היישוב על־ידי הגירה מן הארץ. הוא נועד להראות למצדדי הציונות המדינית, שטענו כי ללא ערובות חוקיות קודמות אין סיכוי ליישוב הארצישראלי, כי יש בכוחו של היישוב להתקיים מכוח ארגון־עצמי וריכוז משאבים עצמי. רעיון ארגונו של היישוב אף לא צמח רק ביישוב הארצישראלי עצמו; הוא היה גם תוצאה של יזמה והשפעה מצד אנשי הוועד האודיסאי, אשר משלחת שלו בראשות מנחם אוסישקין ואלתר דוריאנוב באה לארץ בקיץ 1903.

בקיץ 1903 הוקמה "ההסתדרות הארצישראלית", שנועדה להקים אחדות כוללת של כל גופי היישוב החדש שהיו מפולגים לפי מקומות, עדות ומקצועות. מטרת ההסתדרות כך הוגדרה: "לאחד את כל הכוחות העברים, החומרים והרוחנים שבארץ־ישראל כדי להגדיל ולפתח את כמותו ואת איכותו של היסוד העברי בארץ־ישראל". לשם מטרה זאת הוקם ארגון מסועף, שהיה מבוסס על מבנה אזורי ומוסדות מרכזיים, מתפקידו של ארגון זה היה לדאוג להסדרת ענייני הציבור של העדות היהודיות בארץ ולפיתוח כלכלי של היישוב. היה בכוננתו לשמש מתווך בין היישוב למוסדות היהודיים הפועלים למענו. הייצוג בפני הממשלה היה ספל בתכניתו של ארגון זה.

ההסתדרות ביקשה להבדיל עצמה מאנשי ה"חלוקה", אולם תקנותיה יכלו להגביל את ההצטרפות למתפרנסים "לא רק מן הצדקה"; הפרדה מוחלטת היתה מן הנמנע.

ארגון ראשון זה של היישוב לא הצליח להתבסס ולא הצליח להטיל את מרותו על היישוב ההטרוגני. הוא היה בנוי על בסיס וולונטרי והמועמדים לא הצטרפו אליו.

הוא לא ריכז אמצעים ולא נעשה סמכות בשאלות הפיתוח הכלכלי והשירותים.

לאחר שתי שנות קיום נעשה נסיון לשנות את בסיסו של הארגון ולהעמידו על ייצוג קולקטיבי של היחידות הכלולות בו ולא על בסיס של השתייכות אישית ישרה. היתה בכך הודאה ביתרון הסמכות של הקהילות המקומיות ובייחוד של התאים העדתיים. אולם אמצעי זה לא הועיל להצלת ההסתדרות.

עצם הקמתה של ההסתדרות עורר בעיני עסקנים של היישוב את בעיית הנזק שבקיום סומבי של ארגון כולל. חסידי שיטת הפעולה החשאית היהודית בארץ—הן אלה שחששו מן הממשלה והן אלה שהחלו לחשוש מן הערבים—הקשו על הצורך בארגון סומבי של היישוב.

הכשלון לימד את עסקני היישוב לקח מר. הוברר להם כי אין די בציון הנחיצות בארגון יישובי כולל אלא יש לבדוק אם בשלו התנאים החברתיים לארגון מעין זה. התפרקותה של "ההסתדרות הארצישראלית" אף השאירה חלל ריק בחיי היישוב.

חלל זה נתהווה בתקופה אשר בה, כתוצאה מן המסיבות ברוסיה ובתנועה הציונית הרבה יותר מאשר כתוצאה מן המסיבות הארצישראליות, החלו אנשים לזרום לארץ-ישראל (בשנים 1906—1905). המאמץ הקולקטיבי להרחבת המשק ולארגון חברתי נראה נחוץ עוד יותר בתקופה זאת. בעיות ציבוריות דוחקות כגון סידורם של באי הארץ ובייחוד דאגה לפועלים תבעו את פתרוןן.

לעומת התפרקותו של הארגון הכולל התחזק והלך ארגון-העצמי של המושבות, שנעשו עצמאיות יותר ויותר בחסות פיקוחה של חברת יק"א. העברת הנהלתם של יקבי ראשון-לציון וזכרון-יעקב לידי קואופרטיב של האיכרים (1906) ופיתוחם של ארגוני שיווק ואשראי קואופרטיביים הצביעו על הפוטנציאל הספון בהתאגדות.

הורגש הצורך בהתייעצות בין הגורמים השונים ביישוב. לצורך זה הוקמה ביזמת המשרד של הוועד האודיסאי "המועצה הארצישראלית". מועצה זו הוקמה על יסוד ייצוג של גופים שונים—נציגויות ההסתדרות הציונית וחובבי-ציון, חברת רכישת-קרקע כ"גאולה" וחברת שיווק-יינות "כרמל", וכן איגודים על-פי מקצוע.

המפתח נתן ייצוג נכבד להסתדרות הציונית. הוועד-הפועל הציוני יוצג על-ידי 2 חברים, אפ"ק (אנגלר-פלשתינה בנק) על-ידי 2 חברים, ועל-ידי חבר אחד יוצגו הוועד האודיסאי, חברת "גאולה", חברת "כרמל", הסתדרות המורים, הסתדרות בעלי-מלאכה, סוחרים ואיכרים. גם הסתדרות "הפועל הצעיר" השתתפה במועצה. להרכב זה אפשר היה לצרף גורמים נוספים ברוב-קולות. חמישה מחברי המועצה נבחרו להיות לה ועד-פועל. תכליתה של המועצה הוגדרה כתיאום פעולתם של הגופים השונים הפועלים ביישוב.

למעשה התכנסה המועצה לעתים קרובות למדי. היא התערבה בשאלת העבודה העברית ומנעה הבאת פועלים ממצרים; היא ביקרה את תכניות רופין להקמת "החברה להכשרת היישוב". ישיבותיה היו סודיות ונכחות עתונאים נאסרה בהן. המהפכה של "התורכים הצעירים" ביולי 1908 גרמה תמורות מהירות באוריינטציה המדינית של היישוב בארץ. דובריו ומנהיגיו צריכים היו להחליט בדבר יחסם לממלכה ופעילותם בתחומה. בכך תלוי היה הן מעמדו של היישוב הקיים הן הסיכוי לקדם את המפעל הציוני. האינטליגנציה היהודית מן העדה הספרדית, שידעה את לשונות הממלכה והשתתפה בחיים הפוליטיים, נלהבה ביותר לחירות החדשה; הללו הכריזו בהתלהבות על נאמנותם לממלכה ועל נכונותם לשרת בצבאה. אליעזר בן-יהודה ועתוניו ראו במהפכה "פעמי גאולה" וקיוו להתפתחות יהודית בלתי-מופרעת בתחומי ממלכה תחוקתית, מתוך סולידאריות עם עמיה השונים; הם חזרו וקראו: "יהודים, היו עותומנים".

הציונים ה"מעשיים" טענו כי המהפכה הוציאה את צידקתם לאור; בממלכה תחוקתית לא יושג הישג ציוני על-ידי פעולה דיפלומטית בקושטא אלא מכוחו של יישוב קיים בארץ; הם קיוו כי משטר קונסטיטוציוני יבטל את ההגבלות על כניסה ומכירת קרקעות. מצד שני, מסופקים היו אם יותן להשיג זכויות צ'רטר שתענקנה ליהודים עדיפות על תושבים אחרים.

מבחינת היישוב הקיים התברר כי הדגש שהושם במושבות יועתק לפחות בחלקו לערים; על היסודות הציוניים ביישוב יוטל לארגן את היישוב היהודי בכללו ולקדם את הכרתו הלאומית; הם שמחו להיזכר כי אין בארץ ניגוד בין "עבודת-הוה" בקהילות לבין עבודת העתיד הארצישראלית. ניגוד בו התלבטו ציונים באירופה. אל התקוות שנתלו במהפכה נתלו גם חששות. אנשי היישוב הישן חששו מפני חובת הגיוס לצבא ומפני התפתחות חברתית שתעודד חילון (סקולריזציה), ואילו היסודות הלאומיים חששו שמה תפתח התלהבות-יתר לא רק לממלכה עותומאנית תחוקתית אלא ללאומיות עותומאנית. הספרדים היו חשודים על היתפסות להגדרה של "עותור-מאנים בני-דת-משה".

חרף חששות אלה היתה הכרה כללית כי יש לעשות לקבלת הנתינות העותומאנית על-ידי יהודים רבים ככל האפשר ולהפעיל את היהודים במוסדות. עצם הארגון היהודי הנפרד לשם פעולה פוליטית היה מנוגד להשקפתם של אחדים מבני העדה הספרדית; הכל נחלקו בשאלה אם לגלות או לכסות את התוכן המדיני שבציונות.

הערות

הדברים הם נוסח מורחב של הרצאה בסמינר הבינלאומי לתולדות ארץ-ישראל והיישוב היהודי בתקופה העותומאנית שנערך על-ידי המכון-ללימודי-אסיה-ואפריקה של האוניברסיטה העברית ויד יצחק בן-צבי, יולי 1970.

ביבליוגרפיה

¹ על ארגונו של היישוב היהודי בארץ

- M. Burstein, *Self Government of the Jews in Palestine*, T.A., 1934.
1. בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים, תשס"ו.
  2. ד. פריימן, ספר הזכרון הירושלמי, שנה ראשונה, תרע"ג.
  3. ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863—1904, ת"א, תשכ"ט.
  4. צ. גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל 1840—1881, ירושלים, תשכ"ג.
  5. ז. הירשברג, מעמד ירושלים במאה ה-19, קובץ יד יוסף ריבלין, רמת גן, תשכ"ד.
  6. ב. ריבלין, ירושלים—תולדות היישוב העברי במאה ה-19, ת"א, תשכ"ו.
  7. מ. לונץ, החכם באשי בתוגרמה, ירושלים, ד' תרנ"ב.

על המעמד החוקי

- פרשנדחא, פקידות תורכיה ומסורה, העומר א—ב, תרס"ז.
- ד. בן-גוריון, י. בן-צבי, ארץ-ישראל, ניר-יורק, תרע"ח (באידיש).
- V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1896
- הוצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה ארץ-ישראל (ועדת פיל), מסמך פרלמנטרי 5479. ירושלים 1937.
- The American Academy of Political and Social Sciences, *The Annals*, Vol. 164, November 1932.

² המספרים הם לפי A. Ruppın, *Der Aufbau des Landes Israel*, Berlin 1919

החלוקה המספרית לעדות היתה לפי נ. ד. פריימן כנ"ל בשנת תרע"ג (1913) : 32,918 אשכנזים, 19,218 ספרדים, 2,874 תימנים, 1987 מערבים, 917 בוכארים, 476 גורג'ים. סה"כ 58,390.

³ על הרעיון לאגד את היהודים הרוסיים לאגודה אחת ר' "הזמון", 17.7.1908.

⁴ על ארגונו של הישוב החדש ר' א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון א—ג, תרע"ט—תרצ"ב, בערכים המתאימים ; ש. יבנאלי, ספר הציונות, כרך שני, א—ב, ת"א, תש"ב ; ז. ד. לבונטין, לארץ אבותינו א'. וכן : י. קלוזנר, היבתי ציון ברומניה, ירושלים תשי"ח ; בהתעורר עם, ירושלים. תשכ"ד ; מקאטוביץ עד כאזל, א—ב, ירושלים תשכ"ה.

⁵ על האגודות ברומניה וברוסיה ר' בספרי קלוזנר הנ"ל.

⁶ על התישבות ראש-פינה ר' ד. שוב, זכרונות לבית דוד, ירושלים תרס"ז, וכן על ראש פינה, המגיד א', ר"ח אדר תרמ"ג, 7.2.83 (מובא אצל יבנאלי ב' עמ' 106—103).

⁷ על נס"ציונה-מ. סמילנסקי, נס"ציונה, תרמ"ג—תש"ג, נס"ציונה, 1953.

⁸ על ביקור ויסוצקי, ציריך מכתבים שנשלחו לאנשי-שם בענין יישוב א"י מאת ק. ז. וויסאצקי, נסדרו ונערכו על-ידי "איש אמונים", בייחוד מכתב ע'.

⁹ על השכונות ליד יפו והגסיון לארגון הקהילה ביפו :

ש. בן-ציון, משנת ת"ר עד יסוד השכונה היהודית הראשונה, ספר תל-אביב, כרך ראשון, ת"א, תרצ"ב, עמ' 31—20 ; א. דרויאנוב, מנוה-צדק עד אחוזת בית, שפ, עמ' 51—31 ; על אגודת "בני ישראל" למען אחדות העדות, ר' לוח א"י לתרנ"ח (מתמוז תרכ"ז עד אב תרכ"ז) ; על ייסוד "אגודת צעירי ירושלים" ר' לוח א"י לתרס"ה. על אגודת "בני יהודה" לקידום כלכלת יהודי העיר, ר' "החפצלת"—תרס"ז, וכן בזכרונותיו של גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, ירושלים תשט"ו.

¹⁰ על בעיית היהסים בין חובבי-ציון ליישוב הישן ר' בספרי א. דרויאנוב, י. קלוזנר, ג. ירדני. ב"הצב"א א' לז—מ"א התריע בן-יהודה על חוסר השירותים הקהילתיים לקבלת פני העולים הרבים וליפו המתפתח.

"האור" א' עמד על כך שהלשונות השונות והחלוקה מפלגות את העדות ועושות אותן כשני עמים. אמנם לגבי רוב הארצות יש הסכמה ביחס לחלוקת התרומות (רוסיה ופולין שייכות ללא עוררים לאשכנזים ומארוק, תוניס והודו לספרדים), אולם לגבי אמריקה, או לגבי עובון של מונטיפיורי, חלוקת הדעות ; קריטריון החלוקה אינו מוסכם (האם לחלק לפי מספר בני העדה או לפי מספר העניים, ו"מיהו עני").

ב"האור" כ"ב תרנ"א עורר בן-יהודה את העדות לאחדות והסתמך על הנימוק שאיחודן יקל על העברת מרכוס של חובבי-ציון מיפו לירושלים.

¹¹ דברי א. מ. לונץ על זכויות מדיניות וניצולן בלוח א"י לשנת תרנ"ה. הסקירה של מד"ד (יהודה גרובוסקי) על מצב הישוב ושימוש בזכויות המדיניות ב"השלוח" תרנ"ז.

¹² על המועדון הפוליטי לעומת השלטון התורכי ר' י. יערי-פולסקין (מסדר), מ. דיונגוף, חייו ופעולותיו, תל-אביב תרפ"ו, ע' 40.

¹³ על הפנסיה היישובית וההסתדרות הארצישראלית—ר' עתונות התקופה, בייחוד "הצופה" וכן בא"צ A.116.

¹⁴ על המועצה הארצישראלית ר' אצל Burstein כנ"ל, וכן דו"ח הועד הזמני ליהודי א"י, ירושלים, תשרי תרפ"א.

¹⁵ על המהפכה של התורכים הצעירים ר' בתוך השאר הפועל הצעיר תמוז—אב תרס"ח ; י. ל. (יוסף לוריא), בעקבי הקונסטיטוציה התורכית, העומר ב, תרס"ט ; מעמד היהודים בארץ ישראל בראשית תרס"ט, "העולם" תרס"ט א' ; מ. דיונגוף, בפני המשטר החדש, העומר ב, תרס"ט.